

An Examination of the Concept of Justice in Political Advice Literature of the Qajar Era

Zahra. Ghalavand^{1*}

¹ Assistant Professor, Department of History, Payame Noor University, Tehran, Iran

* Corresponding author email address: z.ghalavand@pnu.ac.ir

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Ghalavand, Z. (2025). An Examination of the Concept of Justice in Political Advice Literature of the Qajar Era. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 4(2), 1-16.

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

Justice is one of the central concepts in the Iranian tradition of political thought and has historically been associated with governmental legitimacy, the ethics of rulership, protection of the population, public security, and the prosperity of the realm. This study examines the concept of justice in Qajar-era political advice literature and explains its transformation from a sovereign-centered model into a legal and institutional conception. The study employs a descriptive-analytical method based on library research and the conceptual analysis of political advice texts, reformist treatises, critical writings, and historical accounts associated with the Qajar period. The findings demonstrate that traditional political advice literature primarily connected justice with the personal virtues of the monarch, including wisdom, moderation, protection of the subjects, responsiveness to grievances, avoidance of oppression, and supervision of governmental officials. Within this model, the just shah was regarded as the principal source of political order, while the realization of justice depended more on the ruler's moral character and personal will than on stable institutions. This understanding gradually changed as administrative, fiscal, judicial, and social crises intensified and Iranian intellectuals became increasingly familiar with modern political ideas. In later reformist writings, justice became associated with the rule of law, merit-based administration, fiscal reform, opposition to corruption, relative judicial autonomy, governmental accountability, political consultation, and public rights. At the same time, the political status of the population evolved from subjects dependent on royal protection to members of a nation possessing recognizable rights. The study concludes that Qajar political advice literature constituted an intellectual bridge between the Iranian-Islamic tradition of the just ruler and the modern conception of lawful government. Although justice retained its ethical and religious foundations, it gradually developed from a personal virtue into a political, legal, and institutional principle, thereby contributing to the conceptual emergence of constitutionalism, limitations on political authority, and demands for accountable government in Iran.

Keywords: Justice; Political Advice Literature; Qajar Era; Royal Justice; Rule of Law; Constitutionalism; Iranian Political Thought

EXTENDED ABSTRACT

Justice constitutes one of the most enduring concepts in the history of Iranian political thought and has long been associated with the legitimacy of rulership, the moral responsibilities of the sovereign, the protection of subjects, the preservation of public order, and the prosperity of the realm. In the political advice literature of the Qajar era, justice did not appear merely as an abstract ethical virtue; rather, it functioned as a comprehensive criterion for evaluating kingship, administrative conduct, taxation, judicial procedure, social stability, and the relationship between the state and society. The Qajar period was marked by the persistence of patrimonial monarchy, the personal concentration of political authority, the influence of court factions and provincial governors, widespread administrative corruption, irregular taxation, military defeats, foreign intervention, and growing awareness of European political institutions. These conditions transformed justice into a central language of political criticism and reform. Although early Qajar advice texts generally located justice in the personal virtues of the monarch, later reformist writings increasingly connected it to law, institutional accountability, bureaucratic order, and public rights. Studies of Qajar political culture indicate that the monarchy remained highly dependent on the personality, preferences, and political calculations of the shah, particularly under Nasir al-Din Shah ([Amanat, 1997](#)). At the same time, the political and administrative weaknesses of the Qajar state stimulated reformist efforts that sought to replace arbitrary government with more regular forms of administration ([Bakhash, 1978](#)). The purpose of the present study is to examine how justice was conceptualized in Qajar-era political advice literature, to identify its principal ethical, political, economic, judicial, and administrative dimensions, and to explain the gradual transition from a sovereign-centered model of justice to a legal and institutional understanding of just government.

The study adopts a descriptive-analytical method based on close reading and conceptual analysis of selected political advice texts, reform treatises, travel narratives, constitutional writings, and historical accounts produced during or concerned with the Qajar period. The analytical framework distinguishes among several interconnected dimensions of justice: royal justice, protection of the subjects, fiscal moderation, judicial fairness, administrative merit, public security, economic prosperity, religious legitimacy, consultation, rule of law, and the rights of the people. This framework also situates Qajar political advice literature at the intersection of three intellectual traditions. The first was the Iranian tradition of kingship, in which the just ruler preserved social hierarchy, political stability, military power, and agricultural prosperity. The second was the Islamic tradition, which regarded justice as a religious duty, condemned oppression, and emphasized the accountability of rulers before God and society. The third was modern political thought, which introduced concepts such as codified law, equality before the law, constitutional restraint, institutional supervision, and national rights. The interaction among these traditions was neither simple nor linear. New political concepts were often expressed through familiar ethical and religious vocabularies, and the language of reform retained many elements of classical advice literature. Ajoudani demonstrates that modern constitutional concepts in Iran were repeatedly translated and reinterpreted through indigenous political and religious categories ([Ajoudani, 1997](#)). Adamiyat likewise shows that ideas of freedom, legality, and political reform emerged gradually within nineteenth-century Iranian intellectual life rather than appearing suddenly at the moment of the Constitutional Revolution ([Adamiyat, 1961](#)). Accordingly, the study treats political advice literature not as a static continuation of premodern ethics but as a transitional discourse through which older notions of just kingship were reformulated in response to new historical pressures.

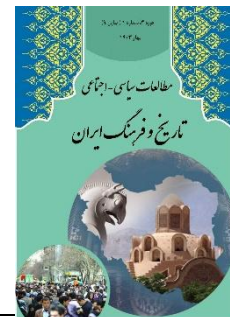
The findings indicate that the earliest and most persistent dimension of justice in Qajar political advice literature was the personal justice of the sovereign. The shah was represented as the central source of order, and the moral character of the ruler was believed to shape the conduct of ministers, provincial governors, tax collectors, judges, and military officials. A just monarch was expected to remain accessible to petitioners, listen to grievances, avoid anger and greed, reject flatterers, appoint competent officials, restrain oppressive governors, and ensure that punishment and taxation were proportionate. This sovereign-centered conception reflected the actual structure of Qajar monarchy, in which political authority was highly personalized and administrative decisions often depended upon court patronage and direct royal intervention ([Amanat, 1997](#)). Yet Qajar advice writers also recognized the limitations of personal justice. They repeatedly argued that the goodwill of the shah could be neutralized by corrupt intermediaries, the sale of offices, lack of supervision, and the self-interest of provincial rulers. The *Majdiyya Treatise* presents administrative corruption, venality, and official incompetence as major causes of public suffering and governmental decline ([Majd al-Molk Sinaki, 1977](#)). This critique is significant because it moves beyond the moral failure of individual rulers and identifies structural sources of injustice. Similarly, the reformist experience associated with Amir Kabir demonstrated that justice required financial discipline, administrative centralization, supervision of officials, educational development, and resistance to court interference ([Adamiyat, 1969](#)). Thus, although the ideal of the just king remained important, the literature increasingly acknowledged that justice depended on the organization of government as much as on the ethical qualities of the ruler.

A second major finding concerns the close relationship among justice, protection of the subjects, taxation, security, and prosperity. In Qajar political advice literature, the people were initially described primarily as subjects whose labor sustained agriculture, commerce, taxation, the army, and the royal treasury. The protection of their lives, property, and productive capacity was therefore presented both as a moral obligation and as a practical requirement for the survival of the state. Excessive taxation, arbitrary confiscation, forced payments, insecurity, and abuse by local governors were condemned because they impoverished the population and weakened the fiscal foundations of government. The administrative and social studies collected by Adamiyat and Nateq reveal that Qajar writers frequently connected economic decline to governmental mismanagement and political injustice ([Adamiyat & Nateq, 1977](#)). Maraghe'i's narrative critique of Iranian society similarly depicts poverty, urban disorder, administrative neglect, and public humiliation as consequences of corrupt government ([Maraghe'i, 1895](#)). Justice was therefore associated with moderate taxation, secure ownership, protection of peasants and merchants, safe roads, public works, and the promotion of knowledge and production. Talebof's educational and social writings broadened this conception by linking justice to public instruction, rational thought, social reform, and national progress ([Talebof Tabrizi, 1894](#)). In his later work, the critique of despotism and backwardness became more explicit, and just government was presented as one that actively created the conditions for collective development ([Talebof Tabrizi, 1905](#)). Adamiyat's interpretation of Talebof confirms that his political thought connected legality, education, social responsibility, and the rights of the population ([Adamiyat, 1986](#)). Justice, in this sense, evolved from protection against immediate oppression into a broader obligation to provide the social and institutional foundations of prosperity.

A third major finding is the gradual transformation of justice from discretionary royal benevolence into a legal and institutional principle. Judicial fragmentation, overlapping religious and customary jurisdictions, political interference, bribery, and unequal access to adjudication were among the central

deficiencies of the Qajar state. Floor's study of the Qajar judicial system shows that the absence of unified institutions and consistent procedures limited the possibility of equal and predictable justice (Floor, 1983). Political advice writers initially responded by calling for honest judges, impartial hearings, protection of the innocent, and punishment of corrupt officials. Later reformers, however, argued that moral exhortation was insufficient and that justice required general, stable, and enforceable laws. Mostashar al-Dowleh identified law as the indispensable foundation of order and sought to reconcile European legal principles with Islamic teachings (Mostashar al-Dowleh, 1907). Malkom Khan similarly maintained that administrative organization, defined responsibilities, and codified regulations were necessary to prevent arbitrary rule (Malkom Khan, 1962). Under this new model, justice no longer depended solely on whether the shah happened to be benevolent; it required rules that could constrain officials and provide consistent standards for governance. The demand for an institution of justice gradually developed into demands for a representative assembly, constitutional government, and public supervision. Nazem al-Islam Kermani records the transformation of popular grievances against oppression into organized demands for a justice house, law, and representative institutions (Nazem al-Islam Kermani, 1947). Kasravi likewise portrays the Constitutional Revolution as the culmination of dissatisfaction with arbitrary taxation, administrative abuse, foreign concessions, and the absence of accountable government (Kasravi, 1940). Naini provided one of the most influential religious justifications for this transition by presenting despotism as a form of unlawful domination and by defending constitutional restraints as a means of reducing oppression (Naini, 1909). Hairi's analysis further demonstrates that Shi'i political reasoning played a crucial role in legitimizing constitutional supervision and resistance to arbitrary authority (Hairi, 1977).

In conclusion, the concept of justice in Qajar-era political advice literature underwent a substantial but incomplete transformation. It began within a traditional framework in which the just monarch was expected to protect the subjects, restrain oppressive officials, maintain security, moderate taxation, and preserve prosperity. Over time, political writers increasingly recognized that personal virtue alone could not prevent injustice in a government characterized by administrative corruption, the sale of offices, judicial inconsistency, and concentrated power. Justice consequently acquired institutional, legal, economic, and public dimensions. It came to include bureaucratic accountability, predictable taxation, judicial equality, secure property, education, public welfare, consultation, constitutional limitation, and the recognition of the people as holders of rights rather than merely recipients of royal protection. The transition from subjects to nation, from petition to representation, and from benevolent command to binding law marked a decisive change in Iranian political thought. Nevertheless, the new conception did not eliminate the ethical and religious foundations of the older tradition. Instead, Qajar reformers reinterpreted just kingship, Islamic opposition to oppression, and the ideal of social order through the emerging languages of law, constitutionalism, and public responsibility. Political advice literature therefore served as a crucial intellectual bridge between classical Iranian theories of rulership and the modern demand for accountable government. Its historical significance lies in demonstrating that the Constitutional Revolution was preceded by a long process of conceptual change in which justice gradually ceased to mean only the moral conduct of the ruler and came to signify the lawful organization of political power itself.

بررسی مفهوم عدالت در اندرزنامه‌های سیاسی عصر قاجار

زهرا قلاوند^{*۱}

۱. استادیار، گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: z.ghalavand@pnu.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

قلاوند، زهرا. (۱۴۰۴). بررسی مفهوم عدالت در اندرزنامه‌های سیاسی عصر قاجار. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۴(۲)، ۱-۱۶.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

عدالت یکی از مفاهیم محوری در سنت اندیشه سیاسی ایران است که همواره با مشروعیت حکومت، اخلاق زمامداری، حمایت از مردم، امنیت عمومی و آبادانی کشور پیوند داشته است. پژوهش حاضر با هدف بررسی مفهوم عدالت در اندرزنامه‌های سیاسی عصر قاجار و تبیین تحول آن از الگوی عدالت سلطانی به برداشت قانونی و نهادی انجام شده است. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی است و داده‌ها از طریق مطالعه کتابخانه‌ای و تحلیل مفهومی اندرزنامه‌ها، رسائل اصلاحی، آثار انتقادی و گزارش‌های تاریخی این دوره گردآوری شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهند که در اندرزنامه‌های سنتی، عدالت عمدتاً به فضایل فردی پادشاه، از جمله خردمندی، اعتدال، رعیت‌پروری، دادخواهی، پرهیز از ظلم و نظارت بر کارگزاران وابسته بود. در این الگو، شاه عادل سرچشمه نظم سیاسی تلقی می‌شد و تحقق عدالت بیش از آنکه به نهادهای پایدار وابسته باشد، به اراده و منش اخلاقی فرمانروا بستگی داشت. با تشدید بحران‌های اداری، مالی، قضایی و اجتماعی و افزایش آشنایی نخبگان ایرانی با اندیشه‌های جدید، این برداشت به تدریج دگرگون شد. در آثار اصلاح‌طلبان متأخر، عدالت با قانون‌گرایی، شایسته‌سالاری، اصلاح نظام مالیاتی، مبارزه با فساد، استقلال نسبی دستگاه قضایی، پاسخ‌گویی حکومت، مشورت سیاسی و حقوق عمومی پیوند یافت. همچنین، جایگاه مردم از رعیت نیازمند حمایت به ملت برخوردار از حق تغییر کرد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که اندرزنامه‌های سیاسی عصر قاجار حلقه واسط میان سنت ایران‌شهری-اسلامی پادشاه عادل و اندیشه جدید حکومت قانونمند بودند. عدالت در این متون، ضمن حفظ بنیان‌های اخلاقی و دینی خود، از فضیلتی شخصی به اصلی سیاسی، حقوقی و نهادی تحول یافت و زمینه مفهومی پیدایش مشروطه‌خواهی، تحدید قدرت و مطالبه حکومت پاسخ‌گو را فراهم ساخت.

کلیدواژگان: عدالت؛ اندرزنامه‌های سیاسی؛ عصر قاجار؛ عدالت سلطانی؛ قانون‌گرایی؛ مشروطیت؛ اندیشه سیاسی ایران

عدالت از بنیادی‌ترین مفاهیم در تاریخ اندیشه سیاسی ایران است و از دیرباز در پیوند با مشروعیت حکومت، اخلاق زمامداری، نظم اجتماعی، امنیت عمومی، آبادانی کشور و نسبت میان فرمانروا و مردم فهم شده است. در سنت فکری ایران، حکومت عادلانه صرفاً حکومتی نبود که از خشونت بی‌ضابطه پرهیز کند، بلکه نظامی تلقی می‌شد که در آن هر طبقه و هر فرد در جایگاه مناسب خود قرار گیرد، حقوق گروه‌های مختلف رعایت شود، قدرت سیاسی در خدمت حفظ نظم و رفاه عمومی قرار گیرد و پادشاه یا حاکم خود را در برابر خداوند، شریعت، جامعه و تاریخ مسئول بداند. این برداشت از عدالت در دوره‌های مختلف تاریخی با صورت‌بندی‌های متفاوتی استمرار یافته و در عصر قاجار، به‌ویژه در اندرزنامه‌های سیاسی، رسائل اصلاحی، نوشته‌های انتقادی، سفرنامه‌ها و آثار اندیشه‌ورزان سیاسی، جلوه‌ای تازه پیدا کرده است. عصر قاجار دوره‌ای بود که در آن ساختار سنتی سلطنت همچنان بر محور شخص شاه، دربار و شبکه‌ای از حاکمان محلی استوار بود، اما در همان حال، مواجهه با بحران‌های نظامی، اقتصادی، اداری و اجتماعی، و نیز آشنایی روزافزون با اندیشه‌های جدید سیاسی، ضرورت بازاندیشی در مفهوم عدالت را پدید آورد. از این رو، عدالت در این دوره از یک فضیلت فردی پادشاه به تدریج به مفهومی مرتبط با قانون، نهاد، مسئولیت حکومت و حقوق عمومی تبدیل شد.

اندرزنامه‌های سیاسی عصر قاجار را می‌توان حلقه واسط میان سنت دیرپای سیاست‌نامه‌نویسی ایرانی و ادبیات جدید اصلاح‌طلبی و مشروطه‌خواهی دانست. این متون، اگرچه در ظاهر به زبان نصیحت، اخلاق و خیرخواهی برای پادشاه یا کارگزاران نوشته می‌شدند، در واقع حامل نقدی عمیق از نابسامانی‌های سیاسی و اجتماعی زمان خود بودند. در آنها، ظلم حاکمان محلی، فساد دیوانی، سنگینی مالیات، ناامنی راه‌ها، بی‌اعتنایی به شکایات مردم، فروش مناصب، نفوذ درباریان، استبداد رأی و فقدان قانون از مهم‌ترین عوامل زوال حکومت معرفی می‌شد. برای مثال، رساله مجدییه با زبانی انتقادی، فساد ساختاری و بی‌کفایتی دستگاه دیوانی را از علل اصلی ضعف دولت می‌داند و نشان می‌دهد که عدالت بدون اصلاح دستگاه اداری و مهار طمع و خودکامگی کارگزاران قابل تحقق نیست (Majd al-Molk Sinaki, 1977). همین نگاه در آثار اصلاح‌طلبانه بعدی نیز گسترش یافت و به تدریج عدالت را از سطح اخلاق شخصی حاکم به سطح نظم سیاسی و اداری منتقل کرد.

اهمیت بررسی مفهوم عدالت در اندرزنامه‌های سیاسی قاجار از آن جهت است که این متون نمایانگر تحول تدریجی ذهنیت سیاسی ایرانیان در آستانه ورود به دوران جدید هستند. در دوره‌ای که حکومت قاجار با فشارهای داخلی و خارجی روبه‌رو بود، بسیاری از نویسندگان و نخبگان سیاسی دریافتند که اصلاح امور صرفاً با توصیه به نیک‌خویی شاه ممکن نیست و باید ساختار قدرت، شیوه اداره کشور، نظام مالیاتی، دستگاه قضایی و رابطه حکومت با مردم بازسازی شود. آدمیت در تحلیل اندیشه آزادی و مقدمات نهضت مشروطیت نشان می‌دهد که مفاهیمی مانند آزادی، قانون و مسئولیت سیاسی در بستر یک تحول طولانی فکری شکل گرفتند و به صورت ناگهانی وارد فرهنگ سیاسی ایران نشدند (Adamiyat, 1961). از این منظر، اندرزنامه‌های قاجاری را باید بخشی از این فرایند تحول دانست؛ زیرا آنها زبان سنتی نصیحت را به ابزاری برای بیان خواست‌های اصلاح‌طلبانه تبدیل کردند.

مسئله اصلی این پژوهش آن است که عدالت در اندرزنامه‌های سیاسی عصر قاجار چگونه تعریف، بازنمایی و توجیه شده است و این مفهوم چه نسبتی با مشروعیت سلطنت، شریعت، اخلاق سیاسی، رعیت‌پروری، نظم اداری، قانون و حقوق مردم دارد. این پرسش از آن رو اهمیت دارد که عدالت در این متون معنایی یگانه و ثابت ندارد. در برخی آثار، عدالت عمدتاً به دادگری شخص شاه و اعتدال او در رفتار با رعیت وابسته است؛ در برخی دیگر، عدالت به انتخاب وزیران صالح، نظارت بر کارگزاران و جلوگیری از فساد مرتبط می‌شود؛ و در نوشته‌های متأخرتر،

عدالت به قانون، تحدید قدرت و برابری عمومی پیوند می‌خورد. بنابراین، هدف این پژوهش صرفاً استخراج توصیه‌های اخلاقی درباره عدالت نیست، بلکه تلاش می‌شود ساختار مفهومی عدالت و تحول تاریخی آن در بستر سیاسی و فکری عصر قاجار تحلیل شود. پژوهش حاضر بر این فرض استوار است که مفهوم عدالت در اندرزنامه‌های سیاسی قاجار حاصل هم‌نشینی سه سنت فکری اصلی است. نخست، سنت ایرانشهری که پادشاه را محور نظم عالم سیاسی و عدالت را شرط بقای سلطنت می‌دانست؛ دوم، سنت اسلامی که عدالت را وظیفه دینی حاکم، معیار مشروعیت اخلاقی حکومت و وسیله حمایت از مظلوم تعریف می‌کرد؛ و سوم، اندیشه جدید سیاسی که بر قانون، نهاد، پاسخ‌گویی و حقوق عمومی تأکید داشت. این سه سنت در متون قاجاری نه به‌صورت جداگانه، بلکه در تعامل با یکدیگر حضور دارند. در آثار اولیه، غلبه با زبان اخلاقی و سلطانی است، اما در آثار متأخر، مفاهیم قانون، ملت و حکومت مسئول برجسته‌تر می‌شوند. اجودانی در تحلیل مشروطیت ایرانی نشان داده است که ورود مفاهیم جدید به زبان سیاسی ایران همراه با ترجمه، بازتفسیر و ترکیب با مفاهیم سنتی بود (Ajoudani, 1997). از این‌رو، مفهوم عدالت نیز در این دوره نه کاملاً سنتی باقی ماند و نه به‌طور کامل به الگوهای جدید اروپایی فروکاسته شد.

زمینه تاریخی عصر قاجار برای فهم این تحول اهمیت اساسی دارد. حکومت قاجار از یک سو با ضعف سازمان اداری، کمبود منابع مالی، نفوذ نیروهای محلی، رقابت درباریان و فقدان نظام منظم حقوقی روبه‌رو بود و از سوی دیگر، شکست‌های نظامی و نفوذ قدرت‌های خارجی، ناکارآمدی ساختار سیاسی را آشکار کرده بود. بخش در بررسی سلطنت، بوروکراسی و اصلاحات در دوره قاجار نشان می‌دهد که کوشش‌های اصلاحی نیمه دوم قرن نوزدهم در بستری از مقاومت ساختارهای سنتی و منافع درباری شکل گرفت (Bakhash, 1978). امانت نیز در مطالعه سلطنت ناصرالدین‌شاه توضیح می‌دهد که چگونه شخص شاه در مرکز شبکه قدرت قرار داشت و بسیاری از اصلاحات به اراده، تردیدها و ملاحظات شخصی او وابسته بود (Amanat, 1997). در چنین ساختاری، عدالت نیز غالباً به خلق‌و‌خوی پادشاه وابسته می‌شد و همین امر محدودیت‌های الگوی عدالت شخص‌محور را آشکار می‌کرد.

یکی از ویژگی‌های مهم اندرزنامه‌های قاجاری آن است که نویسندگان آنها معمولاً از درون ساختار سیاسی سخن می‌گفتند. بسیاری از آنان دیوانی، وزیر، عالم دینی، روشنفکر یا صاحب تجربه سیاسی بودند و از نزدیک با مسائل حکومت آشنایی داشتند. از این‌رو، انتقاد آنها از بی‌عدالتی اغلب بر تجربه مستقیم از نظام اداری، مالی و قضایی استوار بود. نوشته‌های ملک‌خان نمونه روشنی از این رویکرد است. او در کتابچه غیبی یا دفتر تنظیمات، ضرورت نظم اداری، قانون‌گذاری و اصلاح ساختار حکومت را مطرح می‌کند و عدالت را در گرو ایجاد قواعد ثابت و نهادهای منظم می‌بیند (Malkom Khan, 1962). در اینجا عدالت دیگر صرفاً فضیلتی اخلاقی نیست، بلکه نتیجه طراحی صحیح دستگاه حکومت است.

هم‌زمان، برخی آثار با زبان روایت، سفرنامه و داستان اجتماعی به نقد بی‌عدالتی پرداختند. سفرنامه ابراهیم‌بیگ یکی از مهم‌ترین نمونه‌هاست که در آن نابسامانی‌های اجتماعی، فقر، فساد، بی‌نظمی و بی‌توجهی حکومت به مردم به‌صورت گسترده بازتابی شده است (Maraghe'i, 1895). این اثر از طریق روایت مشاهده‌گرانه، شکاف میان تصویر رسمی حکومت و واقعیت زندگی مردم را آشکار می‌کند. چنین متونی به گسترش نوعی وجدان عمومی درباره عدالت کمک کردند و نشان دادند که عدالت فقط موضوعی درباری یا دینی نیست، بلکه مستقیماً به کیفیت زندگی مردم، امنیت، آموزش، اقتصاد و کرامت اجتماعی مربوط می‌شود.

از سوی دیگر، تحول در مفهوم عدالت با رشد اندیشه قانون ارتباط مستقیم داشت. مستشارالدوله در یک کلمه، قانون را اساس نظم و پیشرفت معرفی می‌کند و کوششی آشکار برای آشتی دادن اصول قانونی جدید با آموزه‌های اسلامی انجام می‌دهد (Mostashar al-Dowleh, 1907). این اثر نقطه عطفی در گذار از عدالت سلطانی به عدالت قانون‌محور است؛ زیرا در آن، عدالت نه فقط در نیت خیرخواهانه حاکم، بلکه

در وجود قواعد عمومی و الزام‌آور جست‌وجو می‌شود. طالبوف نیز در کتاب احمد و مسالک‌المحسنین، بر آموزش، عقلانیت، اصلاح اجتماعی، قانون و مسئولیت حکومت تأکید می‌کند (Talebof Tabrizi, 1894). در اثر متأخر او، نقد استبداد و دفاع از پیشرفت اجتماعی صورت روشن‌تری پیدا می‌کند (Talebof Tabrizi, 1905).

روش این پژوهش توصیفی - تحلیلی و مبتنی بر مطالعه متون اصلی و پژوهش‌های تاریخی و فکری مربوط به عصر قاجار است. در این مطالعه، مفهوم عدالت در آثار منتخب با توجه به زمینه تاریخی، زبان سیاسی و جایگاه نویسندگان تحلیل می‌شود. تمرکز اصلی بر مؤلفه‌هایی مانند عدالت سلطانی، رعیت‌پروری، عدالت مالیاتی، عدالت قضایی، شایسته‌سالاری، مبارزه با فساد، امنیت، آبادانی، قانون‌گرایی و حقوق مردم است. همچنین تلاش می‌شود تداوم و گسست میان اندیشه سنتی و اندیشه جدید نشان داده شود. در این چارچوب، پژوهش حاضر می‌کوشد ثابت کند که اندرزنامه‌های سیاسی قاجار نه صرفاً متونی اخلاقی و محافظه‌کارانه، بلکه منابعی مهم برای شناخت پیدایش تدریجی اندیشه حکومت قانونمند در ایران هستند.

مبانی فکری و زمینه تاریخی اندرزنامه‌های سیاسی عصر قاجار

اندرزنامه سیاسی در سنت ایرانی اثری است که با هدف راهنمایی حاکم، وزیر، شاهزاده یا کارگزار سیاسی نوشته می‌شود و در آن، اصول کشورداری، اخلاق قدرت، شیوه رفتار با مردم، انتخاب کارگزاران، حفظ امنیت، سامان‌دهی مالیات و جلوگیری از ظلم بیان می‌گردد. این نوع نوشتار در ایران پیشینه‌ای طولانی دارد و در دوره اسلامی با آموزه‌های دینی، فلسفه اخلاق و تجربه تاریخی حکومت‌ها ترکیب شده است. در اندرزنامه‌ها، سیاست غالباً به‌مثابه شاخه‌ای از اخلاق فهم می‌شود و حکومت عادلانه نتیجه پیوند خرد، تقوا، تجربه و اعتدال دانسته می‌شود. حاکم خوب کسی است که بر نفس خود مسلط باشد، سخن خیرخواهان را بشنود، از چاپلوسان دوری کند، میان مردم تبعیض نگذارد و از ستم کارگزاران جلوگیری کند. این تصور در دوره قاجار همچنان حضور داشت، اما شرایط جدید سیاسی و اجتماعی سبب شد محتوای آن دگرگون شود.

در سنت ایرانشهری، عدالت با نظم کیهانی و اجتماعی پیوند داشت. پادشاه عادل نه فقط فرمانروای سیاسی، بلکه نگهبان تعادل میان طبقات و حافظ آبادانی کشور به شمار می‌رفت. بقای سلطنت به رضایت مردم، رونق کشاورزی، نظم مالیاتی و قدرت سپاه وابسته بود و همه این عناصر در قالب چرخه‌ای به عدالت پیوند می‌خوردند. این اندیشه در دوره اسلامی در قالب «دایره عدالت» استمرار یافت. بر اساس این تصور، پادشاه به سپاه نیاز دارد، سپاه به مالیات وابسته است، مالیات از رعیت تأمین می‌شود، رعیت برای تولید به آبادانی و امنیت نیاز دارد و این دو تنها در سایه عدالت امکان‌پذیرند. در نتیجه، ظلم نه فقط گناهی اخلاقی، بلکه خطایی سیاسی و اقتصادی بود که پایه‌های حکومت را تضعیف می‌کرد. این منطق در بسیاری از متون قاجاری نیز دیده می‌شود و نویسندگان بارها هشدار می‌دهند که فشار بر رعیت، مصادره اموال و مالیات‌های خودسرانه در نهایت قدرت دولت را کاهش می‌دهد.

در اندیشه اسلامی نیز عدالت یکی از اصول بنیادی حکومت است. حاکم باید از ظلم پرهیز کند، حقوق مردم را رعایت نماید، داوری را بر اساس حق انجام دهد و در برابر خداوند پاسخ‌گو باشد. در این سنت، عدالت هم فضیلت فردی و هم تکلیف اجتماعی است. حاکم عادل موظف است از ضعیفان حمایت کند، مانع تعدی قدرتمندان شود و در تقسیم امکانات و مجازات‌ها معیار واحدی به کار گیرد. در دوره قاجار، این زبان دینی همچنان یکی از مهم‌ترین منابع مشروعیت سیاسی بود. نائینی در تنبیه‌الامه و تنزیه‌المله، استبداد را نوعی تجاوز به حقوق مردم و انحراف از اصول دینی می‌داند و از نظارت و محدودیت قدرت سیاسی دفاع می‌کند (Naini, 1909). اهمیت دیدگاه او در آن است که عدالت را از چارچوب اخلاق فردی پادشاه فراتر می‌برد و به مسئله ساختار قدرت و نظارت عمومی مرتبط می‌سازد.

عصر قاجار از نظر ساختار سیاسی، دوره استمرار سلطنت متمرکز اما از نظر اداری پراکنده بود. شاه در رأس حکومت قرار داشت، ولی اداره ایالات و ولایات غالباً به شاهزادگان، حاکمان محلی و مأمورانی سپرده می‌شد که نظارت مؤثری بر آنان وجود نداشت. مناصب حکومتی گاه خریدوفروش می‌شد و مأموران برای جبران هزینه‌های خود، فشار بیشتری بر مردم وارد می‌کردند. در چنین شرایطی، عدالت به شدت به شخصیت افراد وابسته بود. اگر حاکم محلی منصف بود، مردم از امنیت نسبی برخوردار می‌شدند و اگر فاسد یا طمع‌کار بود، سازوکار نهادهای برای جلوگیری از ظلم وجود نداشت. لمبتون در بررسی ساختارهای اجتماعی و سیاسی ایران قاجاری نشان می‌دهد که روابط شخصی، پیوندهای خاندانی و منافع محلی نقش مهمی در اداره کشور داشتند (Lambton, 1987). این ساختار، تحقق عدالت عمومی و یکسان را دشوار می‌کرد. دستگاه قضایی نیز از دوگانگی و پراکندگی رنج می‌برد. بخشی از دعاوی در محاکم شرعی و بخشی در نهادهای عرفی رسیدگی می‌شد و مرز میان صلاحیت آنها همواره روشن نبود. فلور در مطالعه تحول نظام قضایی قاجار نشان می‌دهد که دستگاه قضا فاقد وحدت سازمانی و قواعد یکسان بود و نفوذ مقامات سیاسی، بزرگان محلی و روابط شخصی بر روند داوری اثر می‌گذاشت (Floor, 1983). از این رو، عدالت قضایی در اندرنامه‌ها اهمیت ویژه‌ای یافت. نویسندگان بر انتخاب قاضی صالح، جلوگیری از رشوه، شنیدن سخن هر دو طرف و حمایت از مظلوم تأکید می‌کردند. باین حال، مادامی که ساختار قضایی نهاده نشده بود، این توصیه‌ها عمدتاً به اخلاق فردی قاضی و حمایت شاه وابسته باقی می‌ماند. بحران‌های نظامی و سیاسی قرن نوزدهم نیز تأثیر عمیقی بر اندیشه عدالت داشت. شکست‌های ایران در برابر روسیه، از دست رفتن سرزمین‌ها، فشارهای اقتصادی و افزایش نفوذ دولت‌های خارجی، ضعف حکومت را آشکار کرد. بسیاری از اصلاح‌طلبان دریافتند که علت اصلی عقب‌ماندگی تنها کمبود تجهیزات نظامی نیست، بلکه به فساد، بی‌نظمی، فقدان قانون و ناآگاهی مربوط می‌شود. آدمیت در بررسی اندیشه امیرکبیر نشان می‌دهد که اصلاحات او بر ایجاد نظم اداری، کاهش فساد، تقویت دولت و سامان‌دهی امور عمومی متمرکز بود (Adamiyat, 1969). در این رویکرد، عدالت با کارآمدی حکومت و اصلاح دیوان‌سالاری پیوند می‌خورد.

اصلاحات امیرکبیر را می‌توان یکی از مهم‌ترین مراحل تحول مفهوم عدالت در دوره قاجار دانست. هرچند او همچنان در چارچوب سلطنت مطلقه فعالیت می‌کرد، اما بر نظم مالی، کاهش نفوذ درباریان، نظارت بر حکام، توسعه آموزش و جلوگیری از سوءاستفاده‌های اداری تأکید داشت. عدالت در اینجا معنایی اجرایی و مدیریتی پیدا می‌کند. شاه عادل باید تنها فردی نیک‌خو نباشد، بلکه باید دستگاهی منظم ایجاد کند که مانع ظلم شود. این نگاه بعداً در اندیشه سپهسالار و دیگر اصلاح‌طلبان گسترش یافت. آدمیت در تحلیل عصر سپهسالار نشان می‌دهد که مفهوم ترقی با حکومت قانون پیوند خورد و اصلاحات دیگر صرفاً در سطح اشخاص تعریف نمی‌شد (Adamiyat, 1972).

یکی از تحولات مهم این دوره، گسترش ارتباط با اروپا بود. سفرهای سیاسی، اعزام دانشجویان، ترجمه متون، انتشار روزنامه و تأسیس مدارس جدید سبب شد مفاهیمی مانند قانون، آزادی، ملت، مسئولیت دولت و برابری وارد زبان سیاسی ایران شوند. این مفاهیم در آغاز برای بسیاری از نویسندگان بیگانه و نیازمند ترجمه فرهنگی بودند. به همین دلیل، آنان اغلب قانون را با شریعت، آزادی را با رفع ظلم و ملت را با رعیت یا امت پیوند می‌دادند. اجودانی نشان می‌دهد که مفاهیم جدید در ایران قاجاری در فرایندی پیچیده با زبان سنتی ترکیب شدند (Ajoudani, 1997). این مسئله در مفهوم عدالت نیز آشکار است؛ زیرا نویسندگان جدید تلاش می‌کردند برابری قانونی و تحدید قدرت را در چارچوب مفاهیم دینی و اخلاقی توضیح دهند.

ملکم‌خان از برجسته‌ترین چهره‌های این تحول بود. او با تأکید بر تنظیمات، قانون و نهادهای اداری، بی‌نظمی را سرچشمه اصلی ظلم می‌دانست (Malkom Khan, 1962). در نگاه او، حتی پادشاه خیرخواه بدون نظام اداری منظم نمی‌تواند عدالت را برقرار کند. عدالت باید در قالب قواعد روشن، مسئولیت‌های مشخص و سازمان‌های پایدار تحقق یابد. این رویکرد تفاوتی اساسی با اندرنامه‌های سنتی داشت که اصلاح حکومت را عمدتاً به تربیت اخلاقی شاه وابسته می‌دانستند.

مستشارالدوله نیز با تأکید بر «یک کلمه»، یعنی قانون، کوشید اساس عدالت جدید را توضیح دهد (Mostashar al-Dowleh, 1907). او نشان می‌داد که پیشرفت کشورهای اروپایی حاصل حکومت قانون است و ایران نیز برای رهایی از بی‌نظمی و ظلم باید قواعد عمومی و الزام‌آور داشته باشد. اهمیت دیدگاه او در آن است که عدالت را از تصمیم موردی حاکم جدا می‌کند. در نظام سنتی، شاه می‌توانست امروز عادل و فردا ظالم باشد، اما قانون باید فراتر از اراده اشخاص عمل کند.

طالبوف نیز در آثار خود عدالت را با آموزش، عقلانیت، آزادی و پیشرفت پیوند داد. در کتاب احمد، او از زبان گفت‌وگو و تعلیم برای نقد عقب‌ماندگی و توضیح ضرورت اصلاح اجتماعی استفاده می‌کند (Talebof Tabrizi, 1894). در مسالک‌المحسنین، نقد او از ساختارهای سیاسی و اجتماعی صریح‌تر می‌شود و عدالت به معنای اصلاح همه‌جانبه جامعه و حکومت مطرح می‌گردد (Talebof Tabrizi, 1905). آدمیت در تحلیل اندیشه سیاسی و اجتماعی طالبوف نشان می‌دهد که او از جمله متفکرانی بود که مفهوم حقوق عمومی و مسئولیت دولت را وارد بحث سیاسی ایران کرد (Adamiyat, 1986).

با این همه، اندرزنامه‌های قاجاری یکدست نبودند. برخی همچنان بر الگوی شاه عادل، وزیر دانا و رعیت مطیع تأکید می‌کردند، درحالی‌که برخی دیگر به قانون، مشارکت و حقوق ملت نزدیک می‌شدند. این تفاوت نشان‌دهنده چندلایگی اندیشه سیاسی عصر قاجار است. هدف همه این متون برقراری عدالت بود، اما راه تحقق آن متفاوت فهم می‌شد. در الگوی سنتی، عدالت از بالا و به‌وسیله حاکم نیک‌خواه برقرار می‌شد. در الگوی اصلاحی، عدالت نیازمند دیوان‌سالاری منظم بود. در الگوی قانون‌گرا، عدالت تنها از طریق قواعد عمومی و محدودیت قدرت امکان‌پذیر تلقی می‌شد. این سه الگو گاه در یک متن نیز در کنار یکدیگر دیده می‌شوند.

مؤلفه‌ها و ابعاد عدالت در اندرزنامه‌های سیاسی قاجار

نخستین و بنیادی‌ترین مؤلفه عدالت در اندرزنامه‌های سیاسی قاجار، عدالت به‌عنوان فضیلت شخصی پادشاه است. در این نگاه، شاه سرچشمه خیر و شر سیاسی است و رفتار او بر همه سطوح حکومت اثر می‌گذارد. اگر پادشاه عادل، بردبار، خردمند و خیرخواه باشد، وزیران و حاکمان نیز به عدالت گرایش می‌یابند، اما اگر شاه خودکامه، طمع‌کار یا غافل باشد، ظلم در سراسر کشور گسترش پیدا می‌کند. این تصور، ریشه در سنت دیرپای سیاست‌نامه‌نویسی دارد و در عصر قاجار نیز به قوت خود باقی بود. امانت در تحلیل سلطنت ناصرالدین‌شاه نشان می‌دهد که شخص شاه در مرکز نظام سیاسی قرار داشت و تصمیم‌های او می‌توانست مسیر اصلاح یا رکود را تعیین کند (Amanat, 1997). بنابراین، اندرز به شاه در واقع تلاشی برای اصلاح کل نظام سیاسی تلقی می‌شد.

عدالت سلطانی در این متون با ویژگی‌هایی مانند شنیدن شکایت مردم، پرهیز از خشم، دوری از چاپلوسان، حمایت از مظلومان، نظارت بر حاکمان و رعایت اعتدال در مجازات و مالیات تعریف می‌شود. شاه عادل باید در دسترس مردم باشد و اجازه ندهد درباریان میان او و جامعه فاصله ایجاد کنند. بسیاری از نویسندگان، بی‌خبری شاه از وضعیت مردم را یکی از علل گسترش ظلم می‌دانند. در تاریخ بیداری ایرانیان، گزارش‌های متعددی از شکایت مردم، اعتراض به حاکمان و درخواست عدالت آمده است و این اثر نشان می‌دهد که چگونه مسئله عدالت‌خانه به یکی از خواسته‌های اصلی جامعه تبدیل شد (Nazem al-Islam Kermani, 1947). این تحول، مفهوم سنتی دسترسی به شاه را به مطالبه ایجاد نهادی دائمی برای دادخواهی تبدیل کرد.

دومین مؤلفه عدالت، رعیت‌پروری است. در اندرزنامه‌ها، رعیت اساس آبادانی و قدرت حکومت دانسته می‌شود. کشاورزان، پیشه‌وران و بازرگانان منابع مالی دولت را تأمین می‌کنند و اگر آنان در اثر ظلم، ناامنی یا مالیات سنگین فقیر شوند، خزانه و سپاه نیز تضعیف خواهد شد. ازاین‌رو، حمایت از رعیت نه فقط وظیفه‌ای اخلاقی، بلکه ضرورتی سیاسی و اقتصادی است. رساله مجدیه فساد مأموران و فشار بر مردم را از

عوامل اصلی ویرانی کشور می‌شمارد (Majd al-Molk Sinaki, 1977). در این نگاه، پادشاه عادل باید مانع آن شود که حاکمان محلی و مأموران مالیاتی از قدرت خود برای غارت مردم استفاده کنند.

عدالت مالیاتی یکی از مهم‌ترین نمودهای رعیت‌پروری است. نظام مالیاتی قاجار غالباً فاقد ضابطه ثابت بود و میزان مالیات بسته به قدرت چانه‌زنی حاکمان، وضعیت محلی و نیازهای دربار تغییر می‌کرد. فروش حکومت ایالات نیز به این مشکل دامن می‌زد؛ زیرا حاکم منصوب‌شده می‌کوشید هزینه منصب خود را از طریق فشار بر مردم جبران کند. بخش نشان می‌دهد که اصلاحات مالی و اداری در دوره قاجار همواره با مقاومت گروه‌هایی روبه‌رو بود که از این ساختار سود می‌بردند (Bakhash, 1978). اندرزنامه‌ها در برابر این وضعیت بر اعتدال، تناسب مالیات با توان مردم، منع اخذ وجوه غیرقانونی و نظارت بر مأموران تأکید می‌کردند.

در آثار اصلاح‌طلبان، عدالت اقتصادی فراتر از کاهش مالیات مطرح می‌شود. آنان بر حمایت از تولید، کشاورزی، تجارت، آموزش و زیرساخت‌ها تأکید دارند. طالبوف در کتاب احمد، جهل و عقب‌ماندگی را از عوامل ضعف جامعه می‌داند و آموزش و عقلانیت را شرط پیشرفت معرفی می‌کند (Talebof Tabrizi, 1894). در اینجا عدالت به معنای فراهم کردن امکان رشد و رفاه برای مردم است. سفرنامه ابراهیم‌بیگ نیز با توصیف فقر، بی‌نظمی و وضعیت نامطلوب شهرها نشان می‌دهد که عدالت باید در زندگی روزمره و کیفیت خدمات عمومی تحقق یابد (Maraghe'i, 1895).

سومین مؤلفه مهم، عدالت قضایی است. در نظام سنتی، شاه بالاترین مرجع دادخواهی بود و مظلومان می‌توانستند از طریق عریضه یا حضور در مراسم عمومی شکایت خود را مطرح کنند. اما گسترش جامعه و پیچیدگی امور، این شیوه را ناکافی کرده بود. فلور نشان می‌دهد که نظام قضایی قاجار میان محاکم شرعی و عرفی تقسیم شده بود و نفوذ قدرت سیاسی بر داورها بسیار زیاد بود (Floor, 1983). به همین دلیل، اندرزنامه‌ها بر صلاحیت قاضی، منع رشوه، رعایت بی‌طرفی و شنیدن سخن طرفین تأکید داشتند.

عدالت قضایی در نوشته‌های متأخر به برابری در برابر قانون نزدیک شد. مستشارالدوله قانون را ابزاری برای جلوگیری از احکام خودسرانه و تبعیض می‌دانست (Mostashar al-Dowleh, 1907). در این الگو، عدالت هنگامی برقرار می‌شود که قواعد عمومی برای همه یکسان باشد و هیچ فردی، حتی حاکم، فراتر از قانون قرار نگیرد. این تحول از نظر تاریخی بسیار مهم است؛ زیرا عدالت را از لطف شاه به حق عمومی تبدیل می‌کند.

چهارمین مؤلفه عدالت، شایسته‌سالاری و انتخاب کارگزاران صالح است. در اندرزنامه‌های قاجاری، وزیر و مأمور حکومت نقش واسطه میان شاه و مردم را دارند. اگر آنان فاسد باشند، حتی نیت نیک شاه نیز بی‌اثر می‌شود. نویسندگان بر امانت‌داری، تجربه، دانش، پرهیز از طمع و وفاداری به مصلحت عمومی تأکید می‌کردند. آدمیت در تحلیل اندیشه امیرکبیر نشان می‌دهد که یکی از محورهای اصلاحات او مبارزه با فساد، انضباط اداری و انتخاب افراد کارآمد بود (Adamiyat, 1969). این نگاه، عدالت را به کارآمدی و سلامت دیوان‌سالاری پیوند می‌داد.

فروش مناصب از مهم‌ترین مصادیق بی‌عدالتی اداری بود. وقتی منصب حکومتی به منبع درآمد شخصی تبدیل می‌شد، حاکم خود را در برابر مردم مسئول نمی‌دانست. رساله مجدی به صراحت از این وضعیت انتقاد می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه ساختار فاسد، افراد را به ظلم سوق می‌دهد (Majd al-Molk Sinaki, 1977). بنابراین، عدالت نیازمند اصلاح سازوکار انتصاب، نظارت و مجازات کارگزاران است.

پنجمین مؤلفه، امنیت است. در اندرزنامه‌ها، امنیت نتیجه مستقیم عدالت دانسته می‌شود. وقتی مردم از جان، مال و حیثیت خود اطمینان داشته باشند، به تولید، تجارت و آبادانی روی می‌آورند؛ اما اگر از تعرض مأموران، راهزنان یا قدرتمندان بترسند، سرمایه و فعالیت اقتصادی کاهش می‌یابد. لمبتون در بررسی جامعه قاجاری به نقش ناامنی و ضعف اقتدار مرکزی در زندگی اقتصادی و اجتماعی اشاره می‌کند (Lambton, 1987). از این‌رو، شاه عادل باید امنیت راه‌ها، شهرها و مالکیت را تضمین کند.

عدالت و امنیت در آثار اصلاح‌طلبانه با مفهوم نظم عمومی پیوند می‌خورد. ملک‌خان معتقد بود که بی‌نظمی اداری خود سرچشمه ظلم است و بدون سازمان و قانون نمی‌توان امنیت پایدار ایجاد کرد (Malkom Khan, 1962). در اینجا، امنیت دیگر فقط نتیجه اقتدار نظامی نیست، بلکه محصول قواعد روشن و عملکرد منظم نهادهای حکومتی است.

ششمین مؤلفه، آبادانی است. اندرزنامه‌های سیاسی معمولاً عدالت را شرط رونق کشاورزی، تجارت و شهرسازی می‌دانند. اگر مردم مالکیت امن داشته باشند و از مالیات‌های خودسرانه در امان باشند، زمین را آباد می‌کنند و تولید افزایش می‌یابد. در مقابل، ظلم موجب مهاجرت، رها شدن زمین‌ها و کاهش درآمد دولت می‌شود. این منطق در آثار دیوانی و اصلاحی قاجار به‌طور مکرر دیده می‌شود. آدمیت و ناطق در بررسی آثار منتشرنشده قاجاری نشان می‌دهند که بسیاری از نویسندگان آن دوره، مسائل اقتصادی و اجتماعی را مستقیماً به ضعف مدیریت و بی‌عدالتی سیاسی مرتبط می‌کردند (Adamiyat & Nateq, 1977).

هفتمین مؤلفه، رابطه عدالت با شریعت است. بسیاری از نویسندگان قاجاری عدالت را در چارچوب احکام دینی تعریف می‌کردند. حاکم عادل باید از حدود شرعی تجاوز نکند، از علما مشورت بگیرد و حقوق مردم را بر اساس موازین دینی رعایت کند. اما در دوره مشروطه، این رابطه صورت جدیدی یافت. نائینی استبداد را مغایر با اصول اسلامی می‌دانست و نظارت بر قدرت را وظیفه‌ای شرعی معرفی می‌کرد (Naini, 1909). حائری نیز در مطالعه نقش علمای ایرانی مقیم عراق نشان می‌دهد که چگونه اندیشه مشروطه در گفت‌وگو با فقه شیعه صورت‌بندی شد (Hairi, 1977).

هشتمین مؤلفه، مشورت است. در اندرزنامه‌های سنتی، شاه باید با وزیران خردمند مشورت کند، اما تصمیم نهایی همچنان با اوست. در متون متأخر، مشورت به تدریج نهادی می‌شود و به مجلس، نمایندگی و مشارکت عمومی نزدیک می‌گردد. این تحول نشان می‌دهد که عدالت دیگر صرفاً نتیجه خرد فردی شاه نیست، بلکه به شنیدن دیدگاه‌های مختلف و پاسخ‌گویی سیاسی وابسته است. تاریخ مشروطه ایران نشان می‌دهد که مطالبه مجلس و عدالت‌خانه از تجربه نارضایتی عمومی و بی‌اعتمادی به تصمیم‌های خودسرانه حکومت برخاست (Kasravi, 1940).

نهمین مؤلفه، کرامت و حقوق مردم است. در متون اولیه، مردم غالباً با عنوان رعیت معرفی می‌شوند و موضوع حمایت پادشاه‌اند. در آثار متأخر، آنان به تدریج به عنوان ملت و صاحبان حق ظاهر می‌شوند. دولت‌آبادی در حیات یحیی تصویر از این تحول ارائه می‌دهد و نشان می‌دهد که چگونه مفاهیم تعلیم، آزادی، قانون و حقوق عمومی در فضای فکری مشروطه گسترش یافتند (Dawlatbadi, 1957). این تغییر زبانی اهمیت زیادی دارد؛ زیرا عدالت را از رابطه یک‌طرفه حمایت پادشاه به رابطه متقابل دولت و ملت تبدیل می‌کند.

تحول مفهوم عدالت از الگوی سلطانی به الگوی قانونی و نهادی

مفهوم عدالت در اندرزنامه‌های سیاسی قاجار از آغاز تا پایان این دوره دچار تحولی تدریجی شد. در مرحله نخست، عدالت عمدتاً در قالب الگوی سلطانی فهم می‌شد. در این الگو، شاه محور نظم سیاسی و سرچشمه عدالت بود. اگر شاه عادل بود، کشور آباد و مردم آسوده می‌شدند و اگر ظالم بود، حکومت به زوال می‌رفت. نقش نهادهای مستقل در این تصور بسیار محدود بود و اصلاح امور از طریق تربیت اخلاقی پادشاه و انتخاب وزیران صالح دنبال می‌شد. این الگو با ساختار واقعی سلطنت قاجار نیز سازگار بود، زیرا قدرت سیاسی به‌شدت شخصی و متمرکز بود. امانت نشان می‌دهد که در دوره ناصرالدین‌شاه، سیاست به میزان زیادی در چارچوب روابط شخصی شاه، دربار و رجال تعریف می‌شد (Amanat, 1997).

در این مرحله، عدالت بیشتر «دادگری» بود تا «حق». مردم انتظار داشتند شاه به شکایت آنان رسیدگی کند، مأموران ستمگر را مجازات نماید و مالیات را کاهش دهد. عدالت نوعی لطف سلطانی تلقی می‌شد که از بالا اعطا می‌گردید. اما این الگو با یک ضعف اساسی روبه‌رو

بود: اگر شاه ناتوان، بی‌خبر یا خودکامه می‌شد، هیچ سازوکار پایداری برای اصلاح حکومت وجود نداشت. تجربه عصر قاجار نشان داد که اتکای صرف به اخلاق شخصی حاکم نمی‌تواند از فساد ساختاری جلوگیری کند.

مرحله دوم تحول زمانی آغاز شد که اصلاح‌طلبان به اهمیت دیوان‌سالاری و نظم اداری پی بردند. اصلاحات امیرکبیر نمونه برجسته این مرحله است. آدمیت نشان می‌دهد که امیرکبیر بر انضباط مالی، محدود کردن نفوذ درباریان، اصلاح ارتش و توسعه آموزش تأکید داشت (Adamiyat, 1969). در این نگاه، عدالت به عملکرد دستگاه حکومت وابسته است. شاه عادل باید ساختاری ایجاد کند که حتی در غیاب نظارت مستقیم او، از ظلم جلوگیری شود.

در دوره سپهسالار، مفهوم ترقی و حکومت قانون برجسته‌تر شد. آدمیت توضیح می‌دهد که اصلاح‌طلبان این دوره دریافتند که پیشرفت نیازمند تغییر در سازمان دولت و قواعد اداره کشور است (Adamiyat, 1972). عدالت در این مرحله به انتظام اداری، ثبات قوانین و پاسخ‌گویی کارگزاران پیوند می‌خورد. باین‌حال، هنوز سلطنت مطلقه حفظ می‌شد و قانون بیشتر ابزاری برای تقویت دولت بود تا محدود کردن کامل قدرت شاه.

مرحله سوم با ظهور اندیشه قانون‌گرایی شکل گرفت. مستشارالدوله در یک کلمه، قانون را اساس همه اصلاحات معرفی کرد (Mostashar al-Dowleh, 1907). اهمیت این دیدگاه در آن است که عدالت را از اراده شاه مستقل می‌سازد. قانون باید عمومی، ثابت و برای همه الزام‌آور باشد. در چنین نظامی، تصمیم حاکم نمی‌تواند جای قانون را بگیرد و حقوق مردم نباید به خواست شخصی شاه وابسته باشد. ملکم‌خان نیز در ترویج این تحول نقش اساسی داشت. او با طرح ضرورت تنظیمات و سازمان‌های جدید، حکومت را به‌مثابه دستگاهی قابل طراحی و اصلاح می‌دید (Malkom Khan, 1962). در اندیشه او، عدالت نتیجه نظم، تخصص و قانون است. این رویکرد از زبان اخلاقی اندرزنانه‌های سنتی فاصله می‌گیرد و به زبان فنی و نهادی سیاست نزدیک می‌شود.

طالبوف این تحول را به حوزه آموزش و جامعه گسترش داد. او معتقد بود که عدالت بدون آگاهی مردم، اصلاح فرهنگ و گسترش دانش پایدار نمی‌ماند (Talebof Tabrizi, 1894). در مسالک‌المحسنین، نقد او از عقب‌ماندگی اجتماعی و استبداد آشکارتر است (Talebof, 1905). آدمیت در تحلیل اندیشه طالبوف نشان می‌دهد که او مفهوم پیشرفت را با آزادی، قانون و مسئولیت دولت پیوند می‌زد (Adamiyat, 1986).

مرحله چهارم تحول، گذار از رعیت به ملت بود. در الگوی سلطانی، مردم رعایایی بودند که باید از آنان حمایت می‌شد. در الگوی جدید، مردم صاحبان حقوق سیاسی و اجتماعی تلقی شدند. این تحول در زبان مشروطه‌خواهان و تاریخ‌نگاران دوره به‌روشنی دیده می‌شود. ناظم‌الاسلام کرمانی نشان می‌دهد که چگونه مطالبه عدالت‌خانه به مطالبه مجلس و قانون تبدیل شد (Nazem al-Islam Kermani, 1947). کسروی نیز این روند را در چارچوب جنبش مشروطه تحلیل می‌کند و نشان می‌دهد که نارضایتی از ظلم و استبداد به خواست تغییر ساختار سیاسی انجامید (Kasravi, 1940).

در این مرحله، عدالت دیگر به معنای رسیدگی موردی شاه به شکایات نبود، بلکه به معنای ایجاد نهادی دائمی برای قانون‌گذاری، نظارت و نمایندگی مردم بود. مجلس می‌بایست قدرت حکومت را محدود کند و از حقوق ملت دفاع نماید. اجودانی نشان می‌دهد که مفهوم مشروطه در ایران در پیوند با سنت‌های دینی و سیاسی بومی بازتفسیر شد (Ajoudani, 1997). از این‌رو، عدالت قانونی نیز اغلب با زبان شریعت و رفع ظلم توضیح داده می‌شد.

نائینی مهم‌ترین صورت‌بندی دینی این تحول را ارائه کرد. او استبداد را نوعی غصب و تجاوز می‌دانست و حکومت مشروطه را، با وجود نقص‌هایش، نزدیک‌تر به عدالت تلقی می‌کرد (Naini, 1909). در دیدگاه او، قدرت سیاسی باید محدود و تحت نظارت باشد. این نظریه نشان می‌دهد که مفهوم عدالت از اخلاق پادشاه به ساختار حکومت انتقال یافته است.

تحول دیگری که در این دوره رخ داد، گسترش مفهوم برابری بود. در نظام سنتی، جامعه سلسله‌مراتبی بود و عدالت لزوماً به معنای برابری حقوقی افراد نبود. اما با ورود مفهوم قانون، این تصور شکل گرفت که همه باید در برابر قواعد عمومی یکسان باشند. فلور نشان می‌دهد که نظام قضایی قاجار به دلیل تعدد مراجع و نفوذ قدرت، از برابری رویه‌ای برخوردار نبود (Floor, 1983). بنابراین، اصلاح قضایی یکی از محورهای اصلی عدالت جدید شد.

باین‌حال، گذار از عدالت سلطانی به عدالت قانونی کامل و یک‌باره نبود. بسیاری از متفکران همچنان به شاه عادل امید داشتند و قانون را در خدمت اصلاح سلطنت می‌دیدند. حتی در دوره مشروطه، زبان نصیحت، اخلاق و شریعت در کنار مفاهیم جدید حضور داشت. این هم‌زیستی نشان می‌دهد که اندیشه سیاسی ایران در دوره قاجار در حال گذار بود. آرجمند در تحلیل نسبت دین و سیاست در ایران نشان می‌دهد که ساختارهای سنتی و مفاهیم دینی در شکل‌گیری سیاست جدید نقش مهمی داشتند (Arjomand, 1988).

از نظر مفهومی، می‌توان این تحول را در چند سطح مشاهده کرد. نخست، عدالت از فضیلت فردی به اصل سیاسی تبدیل شد. دوم، از حمایت شاه از رعیت به حقوق ملت تغییر یافت. سوم، از توصیه اخلاقی به قانون الزام‌آور رسید. چهارم، از نظارت شخصی شاه به پاسخ‌گویی نهادی نزدیک شد. پنجم، از نظم سلسله‌مراتبی به برابری قانونی گرایش پیدا کرد. این تحولات، پایه‌های نظری جنبش مشروطه را فراهم کردند. در عین حال، بخش مهمی از میراث اندرزنامه‌ای همچنان حفظ شد. تأکید بر اخلاق حاکم، حمایت از مظلوم، مبارزه با فساد و پیوند عدالت با آبادانی در متون جدید نیز ادامه یافت. بنابراین، عدالت جدید در ایران قاجاری نه جایگزین کامل عدالت سنتی، بلکه بازسازی آن در چارچوب مفاهیم قانون، ملت و نهاد بود.

نتیجه‌گیری

بررسی مفهوم عدالت در اندرزنامه‌های سیاسی عصر قاجار نشان می‌دهد که عدالت در این متون مفهومی چندلایه، تاریخی و تحول‌پذیر است. این مفهوم در آغاز دوره قاجار عمدتاً در چارچوب اخلاق سلطانی، رعیت‌پروری و مسئولیت شخصی پادشاه فهم می‌شد. شاه عادل سرچشمه نظم و امنیت بود و وظیفه داشت از مظلومان حمایت کند، کارگزاران ستمگر را مجازات نماید، مالیات را با اعتدال دریافت کند و از آبادانی کشور پشتیبانی نماید. در این الگو، عدالت به اراده و فضیلت شخصی حاکم وابسته بود و نهادهای سیاسی و حقوقی مستقل نقش محدودی داشتند.

تحلیل متون قاجاری نشان می‌دهد که عدالت در عمل حوزه‌های متعددی را دربر می‌گرفت. عدالت سیاسی با مشروعیت سلطنت و پرهیز از استبداد ارتباط داشت. عدالت اجتماعی در حمایت از رعیت، رسیدگی به شکایات و جلوگیری از تعدی قدرتمندان آشکار می‌شد. عدالت اقتصادی به اعتدال در مالیات، حمایت از تولید و جلوگیری از مصادره اموال مربوط بود. عدالت قضایی بر داوری منصفانه، منع رشوه و برابری در رسیدگی تأکید داشت. عدالت اداری نیز در انتخاب کارگزاران شایسته، مبارزه با فساد و ایجاد نظم دیوانی تجلی می‌یافت.

یکی از مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش آن است که اندرزنامه‌های سیاسی قاجار را نمی‌توان صرفاً متونی محافظه‌کارانه یا اخلاقی دانست. بسیاری از این آثار، در پوشش نصیحت به پادشاه، نقدی عمیق از ساختار سیاسی و اجتماعی زمان خود ارائه می‌کردند. آنها نشان می‌دادند که ظلم فقط نتیجه بدخوبی یک حاکم نیست، بلکه می‌تواند از ساختار فاسد اداری، نبود نظارت، فروش مناصب، بی‌ثباتی قوانین و تمرکز نامحدود قدرت ناشی شود. از این منظر، اندرزنامه‌ها به تدریج از اخلاق فردی به نقد نهادی حرکت کردند.

تحول مفهوم عدالت در عصر قاجار را می‌توان به‌صورت گذار از عدالت شخص‌محور به عدالت قانون‌محور توضیح داد. در الگوی سنتی، عدالت با شاه عادل تحقق می‌یافت. در الگوی اصلاحی، عدالت نیازمند دیوان‌سالاری منظم و کارگزاران صالح بود. در الگوی قانون‌گرا، عدالت تنها در صورتی پایدار می‌شد که قدرت سیاسی محدود، قواعد عمومی ثابت و نهادهای نظارتی ایجاد شوند. این تحول نشان می‌دهد که اندیشه سیاسی ایران در این دوره به تدریج از امید به اصلاح شخص حاکم به ضرورت اصلاح ساختار حکومت رسید.

تغییر جایگاه مردم نیز از نتایج مهم این تحول بود. در اندرزننامه‌های سنتی، مردم بیشتر به‌عنوان رعیت و موضوع حمایت پادشاه دیده می‌شدند. در آثار متأخر، مردم به‌تدریج به‌عنوان ملت و صاحبان حق ظاهر شدند. این تغییر، عدالت را از رابطه‌ای یک‌سویه میان شاه و رعیت به رابطه‌ای متقابل میان دولت و ملت تبدیل کرد. در این چارچوب، حکومت موظف شد نه فقط از مردم حمایت کند، بلکه در برابر آنان پاسخ‌گو باشد.

از سوی دیگر، عدالت در اندرزننامه‌های قاجاری همواره با آبادانی و امنیت پیوند داشت. نویسندگان این آثار به‌درستی دریافته بودند که ظلم سیاسی پیامدهای اقتصادی و اجتماعی گسترده‌ای دارد. فشار مالیاتی، مصادره اموال، ناامنی و فساد باعث کاهش تولید، مهاجرت، فقر و ضعف دولت می‌شود. در مقابل، عدالت موجب اعتماد، رونق اقتصادی، ثبات اجتماعی و تقویت حکومت می‌گردد. بنابراین، عدالت در این متون فقط یک آرمان اخلاقی نیست، بلکه اصلی برای اداره کارآمد جامعه است.

نتیجه دیگر آن است که مفهوم عدالت در عصر قاجار از تعامل سه سنت فکری شکل گرفت. سنت ایرانی‌شهری بر پادشاه عادل، نظم و آبادانی تأکید داشت. سنت اسلامی عدالت را وظیفه دینی حاکم و معیار مشروعیت اخلاقی حکومت می‌دانست. اندیشه جدید سیاسی نیز قانون، حقوق عمومی، تحدید قدرت و نهادهای نظارتی را مطرح کرد. اندرزننامه‌های قاجاری محل تلاقی این سه سنت بودند و از همین رو، زبان آنها هم‌زمان اخلاقی، دینی، اداری و قانونی است.

این هم‌نشینی سبب شد گذار به اندیشه جدید در ایران نه به‌صورت گسستی کامل، بلکه در قالب بازتفسیر مفاهیم قدیمی صورت گیرد. قانون با عدل، آزادی با رفع ظلم، ملت با رعیت و مشروطه با محدود کردن استبداد توضیح داده شد. این روند نشان می‌دهد که اندیشه سیاسی جدید در ایران از دل گفت‌وگو با سنت پدید آمد و اندرزننامه‌ها یکی از مهم‌ترین عرصه‌های این گفت‌وگو بودند.

در مجموع، می‌توان گفت مفهوم عدالت در اندرزننامه‌های سیاسی عصر قاجار مسیری از دادگری سلطانی به عدالت قانونی و نهادی طی کرد. این مسیر کامل و خطی نبود و عناصر سنتی در کنار مفاهیم جدید باقی ماندند. با این حال، همین تحول تدریجی زمینه فکری شکل‌گیری خواست قانون، مجلس، پاسخ‌گویی و حقوق ملت را فراهم کرد. اندرزننامه‌های قاجاری از این جهت نه فقط منابعی برای شناخت اخلاق سیاسی، بلکه اسنادی اساسی برای فهم پیدایش اندیشه مشروطه و تحول مفهوم حکومت در ایران به شمار می‌روند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافع وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Adamiyat, F. (1961). *The Idea of Freedom and the Prelude to the Iranian Constitutional Movement*.
Adamiyat, F. (1969). *Amir Kabir and Iran* (3rd ed.).
Adamiyat, F. (1972). *The Idea of Progress and the Rule of Law: The Sepahsalar Era*.
Adamiyat, F. (1986). *The Political and Social Thought of Talebof*.
Adamiyat, F., & Nateq, H. (1977). *Social, Political, and Economic Ideas in Unpublished Works of the Qajar Period*.
Ajoudani, M. (1997). *Iranian Constitutionalism*. Fasl-e Ketab.
Amanat, A. (1997). *Pivot of the Universe: Nasir al-Din Shah Qajar and the Iranian Monarchy, 1831-1896*. University of California Press.
Arjomand, S. A. (1988). *The Turban for the Crown: The Islamic Revolution in Iran*. Oxford University Press.
Bakhash, S. (1978). *Iran: Monarchy, Bureaucracy, and Reform under the Qajars, 1858-1896*. Ithaca Press.
Dawlatabadi, Y. (1957). *The Life of Yahya*.
Floor, W. (1983). Changes and Developments in the Judicial System of Qajar Persia, 1800-1925. In C. E. Bosworth & C. Hillenbrand (Eds.), *Qajar Iran: Political, Social and Cultural Change, 1800-1925* (pp. 113-147). Edinburgh University Press.
Hairi, A.-H. (1977). *Shi'ism and Constitutionalism in Iran: A Study of the Role Played by the Persian Residents of Iraq in Iranian Politics*. Brill.
Kasravi, A. (1940). *The History of the Iranian Constitutional Revolution*.
Lambton, A. K. S. (1987). *Qajar Persia: Eleven Studies*. I.B. Tauris.
Majd al-Molk Sinaki, M. K. (1977). *The Majdiyya Treatise*.
Malkom Khan, M. (1962). *The Hidden Booklet, or the Book of Reforms*.
Maraghe'i, Z. a.-A. (1895). *The Travel Diary of Ebrahim Beg*.
Mostashar al-Dowleh, M. Y. K. (1907). *One Word*.
Naini, M. H. (1909). *The Admonition and Refinement of the Community*.
Nazem al-Islam Kermani, M. (1947). *The History of the Awakening of the Iranians*.
Talebof Tabrizi, A. a.-R. (1894). *The Book of Ahmad, or the Talebi Ship*.
Talebof Tabrizi, A. a.-R. (1905). *The Pathways of the Virtuous*.